

מצוות י"ב, י"ג - תפילין

מצוה י"ב היא שציוונו להניח תפילין של ראש והוא אמרו (דברים ו', ח'): "והיו לטוטפות בין עיניך" וכבר נכפל זה הציווי ארבע פעמים.

מצוה י"ג היא שציוונו להניח תפילין של יד והוא אמרו: "וקשרתם לאות על ירך" וכבר נכפל זה הציווי ארבע פעמים. והראיה על היות תפילין של ראש ושל יד שתי מצוות, אמרם בגמרא (מנחות מ"ד ע"א) על צד התימה, ממי שיחשוב שתפילין של ראש ושל יד לא יונח אחד מהם בלתי האחר אלא אם יהיו שתיהן יחד, מאמר זה לשונו: "מאן דלית ליה שתי מצוות, חדא מצוה לא

פירוש המצוה

מצוה י"ב היא שציוונו להניח תפילין הרב הלר העיר שאבן איוב תרגם "לעשות תפילין" ועל פי המקור הערבי הוא מסתבר, וכן תרגם הרב קפאח זצ"ל "במעשה תפילין" על פי המקור הערבי - עמל. ובאמת הלשון "להניח" קשה, שכן בהקדמת היד החזקה ובהלכות כתב הרמב"ם "לקשור" ולקמן יתבארו הדברים. **של ראש** מה שהביא הרמב"ם תפילין של ראש קודם ליד, אף שבפסוק יד קודם, נבאר לקמן. **והוא אמרו "והיו לטוטפות בין עיניך"** אמנם כפי שיתבאר נזכר הציווי ארבע פעמים ומכל מקום בחר בפסוק הזה, שאינו הראשון, משום שיש בו ציווי מפורש מה שאין כן בפרשת "קדש", "והיה כי יביאך" לא מוזכר בשל ראש ציווי כדלקמן. **וכבר נכפל זה הציווי במצוה זו ארבע פעמים** בשמות י"ג, ט': "והיה לך לאות על ירך ולזכרון בין עיניך", שם שם, ט"ז: "והיה לאות על ידכה ולטוטפות בין עיניך", דברים ו', ח' כנ"ל, ושם י"א, י"ח: "וקשרתם אותם לאות על ידכם והיו לטוטפות בין עיניכם". ועל פי ריבוי הציוויים אמרו חז"ל (מנחות מ"ד ע"א) על מי שאינו מניח תפילין שעובר בשמונה עשין.

מצוה י"ג היא שציוונו להניח תפילין של יד והוא אמרו "וקשרתם לאות על ירך" וכבר נכפל זה הציווי ארבע פעמים. והראיה מדברי חז"ל על היות על הקביעה שתפילין של ראש ושל יד הן שתי מצוות נפרדות במנין המצוות אף שהיה מקום למנותן כמצוה אחת, מפני שענינם אחד והוא הזכרון, שנאמר (לגבי שניהם) "למען תהיה תורת ה' בפיך" (לשון הרמב"ם בתשובה פאר הדור ח', א') וכל שענינם אחד ראוי למנותם אחד, כלשון הרמב"ם בשורש י"א: "שאפילו החלקים שאינם מעכבין זה את זה פעמים יהיו מצוה אחת כשיהיה הענין אחד" (עיי"ש), ומכל מקום תפילין הן שתי מצוות כפי שראינו. **אמרם בגמרא על צד התימה בתמיהה ממי שיחשוב על מי שחשב שתפילין של ראש ושל יד מעכבין זה את זה, ולכן לא יונח אחד מהם של יד או של ראש בלתי האחר, אלא אם יהיו שתיהן של יד ושל ראש יחד.** ועל מאן דאמר זה תמהו במאמר שזה לשונו: מאן

לעביד?" כלומר מי שלא יוכל לעשות שתי מצוות לא יעשה האחת? אינו כן, אבל יעשה המצוה אשר נודמנה, ולפיכך יניח איזה מהן שיזדמן לו. הנה התבאר לך שקראו לתפילין של יד ושל ראש שתי מצוות. ואלה שתי המצוות לא יתחייבו לנשים מפני אמרו יתעלה בסיבת חיובם (שמות י"ג, ט') "למען תהיה תורת ה' בפיך" ונשים אינן חייבות בתלמוד תורה וכן ביארו במכילתא (בא, י"ז). וכבר נתבאר כלל משפטי אלה שתי המצוות בפרק רביעי ממנחות.

פירוש המצוה

דלית ליה שתי מצוות, חדא מצוה לא לעביד? כלומר מי שלא יוכל לעשות שתי מצוות האם משום כך לא יעשה האחת? אינו כן, אבל אלא יעשה המצוה האחת אשר נודמנה אשר באפשרותו לעשות, ולפיכך יניח של יד לחוד או של ראש לחוד איזה מהן שיזדמן לו. הנה התבאר לך מדברי הגמרא הזו שקראו לתפילין של יד ולתפילין של ראש שתי מצוות ומכאן מקור למנותן בשתיים במנין המצוות. ואלה שתי המצוות של תפילין לא יתחייבו לנשים נשים פטורות מהן, מפני אמרו יתעלה בסיבת חיובם מפני שהתורה אמרה שסיבת חיוב תפילין היא "למען תהיה תורת ה' בפיך", פירוש לזכרון ללימוד תורה ונשים אינן חייבות בתלמוד תורה ועל כן פטורות מתפילין, וכן ביארו במכילתא. וכבר נתבאר כלל משפטי אלה שתי המצוות בפרק רביעי ממנחות.

מצות תפילין - באחת או בשתיים

יש ממוני המצוות - ובראשם בה"ג - שמנו מצוה אחת בתפילין, בה כללו של ראש ושל יד. הרמב"ם - כאמור - מונה שתי מצוות נפרדות, תפילין של ראש ותפילין של יד. אף הרמב"ם הבין שיש מקום למנותן באחת ולכן הביא בספר המצוות ראייה שתפילין יש בהן שתי מצוות:

והראיה על היות תפילין של ראש ושל יד שתי מצוות, אמרם בגמרא על צד התימה ממי שיחשוב שתפילין של ראש ושל יד לא יונח אחד מהם בלתי האחר אלא אם יהיו שתיהן יחד, מאמר זה לשונו, מאן דלית ליה שתי מצוות, חדא מצוה לא ליעביד, כלומר מי שלא יוכל לעשות שתי מצוות לא יעשה האחת? אינו כן אבל יעשה המצוה אשר נודמנה ולפיכך יניח איזה מהן שיזדמן לו, הנה התבאר לך שקראו לתפילין של יד ושל ראש שתי מצוות.

ורבי אברהם בן הרמב"ם נשאל על ידי רבי דניאל הבבלי (וכ"כ הרשב"ץ בזהר הרקיע י"ח להגן על בה"ג מראיית הרמב"ם), שאין ראיית הרמב"ם ראייה, שכן מצינו בלשון חז"ל שכינו מצוות דברים שבודאי אינם מצוות בפני עצמן למנין תרי"ג, כגון (סוכה ל"ז ע"ב): "אמר רבה לולב בימין ואתרוג בשמאל, מאי טעמא, הני תלתא מצוות והאי חדא מצוה", ושם בודאי כל ארבעת המינים מצוה אחת הן למנין המצוות, ומכל מקום קראום תלתא מצוות וחדא מצוה. ותשובת בן הרמב"ם:

אמנם אמרם בלולב ארבעה מצוות אינה ראייה, וידוע כי הם חלקי מצוה כי ארבעה מינים שבלולב מעכבין זה את זה והתפילין אינם מעכבין זה את זה.

והקשה הרי"פ פרלא (פ' ע"ב), שאין תשובתו ממין השאלה, שהשאלה לא היתה מה חילוק בין תפילין ללולב, אלא השאלה היתה שלשון "שתי מצוות" בתפילין אינה ראייה לענין מנין המצוות, שכן בלולב, שבודאי מצוה אחת היא למנין רמ"ח, מכל מקום קראוה בגמ' ארבע מצוות.

וביאר הרי"פ את ראיית הרמב"ם שלא מלשון "שתי מצוות" הראייה, אלא ממה שהקשתה הגמ' בפשיטות "מאן דלית ליה שתי מצוות, חדא נמי לא ליעביד" מזה מוכח שהן שתי מצוות, כי אם מצוה אחת הן, הרי במצוה אחת פעמים שאין אפשרות לקיים פלגא מצוה, כמו מצות לולב, שאין לקחת חלק מהמינים, ומשאלת הגמ' לגבי תפילין יש ראייה, שתפילין של יד ושל ראש הן שתי מצוות. ואין דבריו נראים, חדא, שמלשון הרמב"ם משמע שהוכיח מלשון הגמ', ובסוף דבריו סיכם שהראייה ממה שקראו לה שתי מצוות (ואף הרי"פ פרלא הרגיש בזה). ועוד, גם אם נחשוב תפילין של יד ושל ראש למצוה אחת אפשר להבין את קושית הגמרא בפשיטות "מאן דלית ליה שתי מצוות חדא נמי לא ליעביד?", כי אם תפילין של יד

ושל ראש אינן מעכבות זו את זו, מדוע שלא יעשה חלק אחד בלא השני? דוגמא לדבר: מצות קריאת שמע, שבדואי קריאת שמע של שחרית ושל ערבית נחשבות למצוה אחת (לדעת הרמב"ם), ומכל מקום מי שאינו יכול לקרוא אלא אחת מהן (ואינו יכול לקרוא שתיהן) אין כל הוה אמינא שלא יקרא כלל, וכן ציצית, כיון שהתכלת אינו מעכב הלבן והלבן אינו מעכב התכלת פשוט שאם יכול לקיים אחד, אין צריך לחכות עד שיוכל לקיים שניהם, ואם כן גם בתפילין יש מקום לשאלת הגמ' מכח זה שאין מעכבין זה את זה שמקיים מה שיוכל, ואם כן חזרה שאלת רבי דניאל הבבלי, ונפלה ראיית הרמב"ם.

בשורש י"א כתב הרמב"ם שפעמים אמרו חכמים על שני דברים שאינם מעכבין זה את זה ומכל מקום למצוה אחת יחשבו, כגון ציצית, שהתכלת והלבן אינם מעכבין זה את זה וראויים היו להיות שתי מצוות, אלמלא מצאנו לחז"ל "לשון מבואר במכילתא דר' ישמעאל, נאמר שם, יכול שהם שתי מצוות, מצות התכלת ומצות הלבן, תלמוד לומר 'והיה לכם לציצית', מצוה אחת היא ואינה שתי מצוות". והשיגו הרמב"ן שם (על פי מהדורות מדויקות) וז"ל:

אם הנראה לרב הוא שראוי למנות החלקים שאינם מעכבין זה את זה מצוות רבות כמנין החלקים, אל ישנה סברתו מפני הברייתא הזו, שהיא באמת כך פירושה: "יכול יהו שתי מצוות" כלומר שלא יעכבו זה את זה, "תלמוד לומר והיה לכם לציצית וראיתם אותו", דמשמע שהיא מצוה אחת שהתכלת מעכב את הלבן והלבן מעכב את התכלת. והברייתא הזו נשנית אליבא דרבי דאמר בגמ' מנחות "וראיתם אותו" מלמד שמעכבין זה את זה, וזו היא ששינו במשנתנו במנחות ושנו אותה בספרי "ארבע ציציות מעכבות זו את זו שארבעתן מצוה אחת, ר' ישמעאל אומר ארבעתן ארבע מצוות", ומכאן תלמוד שבאמרם "מצוה אחת" ירצו בו שהם מעכבין זה את זה, והאומר שאינם מעכבין יעשה אותם מצוות רבות. והתמה מן הרב אם לדעת המכילתא התכלת והלבן אינם מעכבין זה את זה, לאי זה ענין שנו שם מצוה אחת ואינם שתי מצוות, וכי בא התנא הזה עכשיו למנות רמ"ח מצוות עשה וללמדנו שלא נביא עניין ציצית כחשבוננו אלא למצוה אחת, זה דבר איננו ראוי לטעות בו.

והדברים לכאורה ברורים נגד דעת הרמב"ם.

היסוד שכתב הרמב"ם בשורש י"א שחלקי מצוה שאין מעכבין זה את זה, שמהם נמנים שתיים ומהם באחת - הקדים לו הקדמה בזה הלשון: "זה השורש דק להבין מאד, ואופן דקותו..." ובתרגום הרב קפאח זצ"ל: "והכלל הזה קשה מאד להבנה".

נראה שרמז בכך לשאלות ששאלנו על מניינו, ואם כן יש לחפש התשובה בעמקי דבריו¹.

שורש י"א, בו השריש הרמב"ם שחלקי מצוות אינם נמנים כל אחד לחוד, תלוי בהבנת המושג מצוה שלימה. נראה ששורש זה תלוי ביסוד שיסוד הרמב"ם בפירוש המשניות (סוף מכות) שלא יתכן שלא יהיו לו השלכות למנין המצוות, וזה לשונו:

מיסודות האמונה בתורה שאם קיים האדם **מצוה מתרי"ג מצוות** כראוי וכהוגן ולא שתף עמה מטרה ממטרות העולם הזה כלל, אלא עשאה לשמה מאהבה, כמו שביארתי לך, הרי הוא זוכה בה לחיי העולם הבא. לכן אמר ר' חנניה כי מחמת ריבוי המצוות אי אפשר שלא יעשה האדם אחת בכל ימי חייו בשלימות ויזכה להשארות הנפש באותו המעשה.

כל מצוה בתרי"ג המצוות צריכה להיות שלימה וראויה מצד עצמה להביא את מקיימה לעולם הבא. לכן פשוט שחלקי מצוה לא ימנו כל אחד לבדו, כי רק המצוה בשלימותה ראויה להכלל בתרי"ג. אמנם, חלקים שאין מעכבים זה את זה, לכאורה כל אחד עומד לבדו וראויים לימנות. אלא שבזה יש לחלק. יש חלקים שאף שאין מעכבין זה את זה מכל מקום אין השלימות נעשית אלא משניהם יחד. דוגמת היום והלילה, שהיום הוא יחידה בפני עצמה והלילה יחידה בפני עצמה. ברור שיחידת הזמן השלימה היא היום והלילה ביחד. ולכן בקריאת שמע שחרית וערבית, אף שאין מעכבין זה את זה, מכל מקום אין השלימות אלא משניהם יחד, ולכן יכללו שניהם במצוה אחת במנין תרי"ג. וכזו היא מצות ציצית שהתכלת והלבן אין מעכבין זה את זה וכל חלק הוא **עצמאי** אך **אינו שלם**, ושלימות המצוה בשניהם יחד. אבל תפילין הן שתי מצוות. תפילין של יד ותפילין של ראש, כל אחד מהם עומד בפני עצמו ומהווה שלימות המצוה.

אמנם חילוק זה שייך רק בדברים שאין מעכבין זה את זה, רק אז יש מקום לברר אם כל חלק שלם בפני עצמו ונמנה כמצוה מכלל תרי"ג, או שאינו שלם ונכלל עם החלקים האחרים כמצוה בתרי"ג. וזה הדיוק שדייק הרמב"ם בין הלשון המופיעה בציצית שהיא מצוה אחת לבין הלשון בתפילין שהן שתי מצוות. אבל בלולב אין מקום לדייק, שהרי מעכבין זה את זה, ולכן אין לדייק מהלשון "ארבע מצוות" לענין המנין והכונה "ארבע מצוות" לארבעת המינים, ולא יעלה על הדעת שנחשוב שכוונתם לארבע מצוות מכל תרי"ג. רק בציצית ותפילין שהחלקים אינם מעכבין זה

¹ הרמב"ן ניסה לבאר לדעת הרמב"ם שהחילוק הוא בין מעשה אחד לשני מעשים, שציצית מעשה לבישה אחד הוא ולכן נמנה כמצוה אחת, ותפילין שני מעשים ולכן נמנה בשנים. וכונן לזה הריב"ש (תש" קל"ז), והביאו הכס"מ בהערותיו למצוות תפילין במנין הקצר בריש הי"ד החזקה. ואין הדברים נראים: לחילוק פשוט זה לא היה קורא הרמב"ם דבר דק הקשה להבנה, ויותר מזה שהרמב"ם אף לא רמז לחילוק פשוט זה, ועוד שאין זה נכון שציצית מעשה אחד שכן לשים תכלת ולשים לבן שני מעשים. ואין המצוה ללבוש בגד עם ציצית כי אם לשים בבגד ארבע כנפות תכלת ולשים גם לבן ואלו שני מעשים ותימה על דבריהם.

את זה, ויש מקום להבין שהם מצוה אחת או שתיים, אז יש לדייק בדברי חכמים אם חשבו את המצוה כאחת או כשתיים. ונראה שלזה כוון רבינו אברהם בן הרמב"ם בתשובתו לרבי דניאל הבבלי, שחילק בין לולב ותפילין, שארבעת המינים שבלולב מעכבין זה את זה, ותפילין של יד ושל ראש אין מעכבין זה את זה.

ובזה מיושבים דברי הרמב"ם. ברור שכוונתו לדייק מלשון הגמ' שקראה לתפילין שתי מצוות ולא קשה מלולב כאמור. וכן הברייתא התכוונה להגדיר ציצית כמצוה אחת שלימה, ואף שלא רק למנין תרי"ג נחתינן, מכל מקום להגדרת מצות ציצית בשלימותה נחתינן.

ויש ללמוד מכאן שמצות תפילין של ראש ומצות תפילין של יד, כל אחת מצוה שלימה היא בפני עצמה, עד כדי כך שיכולה להופיע לבדה כמצוה מכלל תרי"ג, ויכול אדם לזכות בה לעולם הבא. דברים אלו יתבררו היטב בדקדוק לשון הרמב"ם במצוות תפילין, כפי שיתבאר לקמן בע"ה (בפרק הבא).

קשר של תפילין

לשונות הרמב"ם במצוות תפילין

הגדרות הרמב"ם למצוות תפילין ביד החזקה דורשות, כאמור, עיון רב. א. מדוע (גם בספה"מ) הקדים בכל מקום תפילין של ראש לתפילין של יד, אף שבתורה (ובסדר ההנחה) יד קודמת לראש. מענין לציין שאף בהלכות תפילין הקדים בכל מקום תפילין של ראש לתפילין של יד (פרט לפ"ד ה"ה שם כתב סדר ההנחה בפועל), עי' פ"א ה"א, פ"ד ה"א ופ"ד ה"ד.

ב. מדוע שינה הרמב"ם לשונו, שבמנין על סדר המצוות שבריש היד החזקה כתב: "י"ב לקשור תפילין בראש שנאמר 'והיו לטוטפות בין עיניך'. י"ג לקשור תפילין ביד שנאמר 'וקשרתם לאות על ירך'". ובמנין שעל סדר ההלכות ובפתיחה להלכות לתפילין כתב: "א'. להיות תפילין על הראש. ב'. לקשור על היד" (ומה שכתב בספר המצוות "שנצטוונו במעשה תפילין" או "להניח תפילין" - לפי הגירסאות השונות - יתבאר בנפרד לקמן).

ברכת תפילין

כך הוא לשון הרמב"ם בהלכותיו (פ"ד הל' ד'-ז):

תפלה של ראש אינה מעכבת של יד ושל יד אינה מעכבת של ראש, מפני שהן שתי מצוות זו לעצמה וזו לעצמה. וכיצד מברכין, על של ראש מברך "אשר קדשנו במצוותיו וציוונו על מצות תפילין", ועל של יד מברך "אשר קדשנו במצוותיו וציוונו להניח תפילין". במה דברים אמורים כשהניח אחת מהן, אבל אם הניח שתיהן מברך ברכה אחת והיא "להניח תפילין". וקושר של יד ואחר כך מניח של ראש. וכשהוא חולץ, חולץ של ראש ואחר כך חולץ של יד. מי שברך "להניח תפילין" וקשר תפילין של יד, אסור לו לספר ואפילו להשיב שלום לרבו, עד

שיניח של ראש, ואם שח הרי זו עבירה וצריך לברך ברכה שניה "על מצות תפילין" ואחר כך מניח של ראש. תפילין כל זמן שמניחן מברך עליהן ואפילו חולץ ולובש כמה פעמים ביום, וכל המצות כולן מברך עליהם קודם לעשיתן, לפיכך צריך לברך על התפלה של יד אחר הנחה על הקיבורת, קודם קשירתן, שקשירתן זו היא עשיתן.

מקור הרמב"ם לברכות תפילין בגמ' מנחות (ל"ו ע"א):

אמר רב חסדא סח בין תפילה לתפילה חוזר ומברך, סח אין לא סח לא, והא שלח רב חייא בריה דרב הונא משמיה דרבי יוחנן על תפלה של יד אומר "ברוך אשר קדשנו במצוותיו וציוונו להניח תפילין", על תפילין של ראש אומר "ברוך אשר קדשנו במצוותיו וציוונו על מצות תפילין", אביי ורבא דאמרי תרוויהו לא סח מברך אחת סח מברך שתיים. תנא סח בין תפלה לתפלה עבירה היא בידו וחוזר עליה מערכי המלחמה.

יש מהראשונים שלמדו שגם בלא שסח מברך ברכה אחת על כל תפלה ואם סח מברך שתיים על של ראש. לשיטתם מצות תפילין במקורה זוקקת שתי ברכות על כל תפלה ולכן אם סח מברך שתיים על של ראש².

רש"י והרמב"ם למדו שאם לא סח מברך אחת לשתיהן, ואם סח מברך אחת על כל אחת. אלא שנחלקו רש"י והרמב"ם בסיבת התקנה המיוחדת לברכת תפילין של ראש. לרש"י תקנו ברכת תפילין של ראש למקרה שסח, ולדעתו אף לכתחילה יכול להסיח אם רצונו לברך לחוד על תפילין של ראש (ועבירה בידו רק במקרה שלא ברך על של ראש), ולרמב"ם תקנו ברכת תפילין של ראש למקרה שמניח לחוד כל אחת מהן, כפי שבאר בלשונו שכיון שאלו שתי מצוות, זו לעצמה וזו לעצמה, לכן תקנו שתי ברכות.

והנה, נשאל הרמב"ם על ברכת תפילין (שו"ת הרמב"ם פאר הדור ח', א'):

שאלתם במניח תפילין, שח, מברך שתיים וכו', לא שח מברך אחת. ואמרתם אמאי מברך אחת והן שתי מצוות? תשובה, אף על פי ששתי מצוות הן ואין מעכבות זו את זו, הואיל **וענין שתי המצוות ענין אחד הוא**, מברך אחת, **שענין שתיהן הוא הזכרון**, שנאמר "למען תהיה תורת ה' בפיך".

השגת הרמב"ן

הרמב"ן בהשגותיו לשרשי הרמב"ם (בנדפס שורש ט', ובספרים מדויקים מקומו בשורש י"א) הקשה על מנין הרמב"ם במצות תפילין וזו לשונו:

...ראינו לבה"ג שמנה ציצית מצוה אחת לפי שהוא ענין אחד,

² ע"י ט"ז סי' כ"ה ס"ק ו' בשם אחיו שהאריך בשיטה זו.

שבת שלום התכלת והלבן תשלם לנו הכוונה במצוה הזאת לזכור את כל מצוות ה' ולעשותם, ואף על פי שאמר ר' ישמעאל (מנחות כ"ח) בארבע ציציות, ארבעתן ארבע מצוות, לענין שאינן מעכבים זה את זה אמרו כך, אבל בחשבון המצוות הענין בתשלומן נמנה אחת, וזו סברא תסבול אותה הדעת לבה"ג שמנה גם כן מצות תפילין אחת, אבל הרב (רמב"ם) מנה תפילין שתי מצוות, ושתיים אלו נשנו משנה אחת: "התכלת אינה מעכבת את הלבן והלבן אינו מעכב את התכלת, תפלה של יד אינה מעכבת של ראש ושל ראש אינה מעכבת של יד", **ואם נביט לעניינם הרי התפילין יחשבו יותר ענין אחד** שכל מה שכתוב בזה כתוב בזה **והענין בהם למען תהיה תורת ה' בפינו** שומה כנגד הלב והמח משכנות המחשבה לבר. ואולי יטעון הרב שזה מעשה אחד לבישת התכלת והלבן כאחד והתפילין שני מעשים, מה שבאמת לא יחשבו שני מעשים שאינן מעכבים זה את זה כאלו שתי מצוות, שהרי הוא מונה קריאת שמע שחרית וערבית מצוה אחת, והקטרת בקר וערב אחת, ושני תמידים אחת.

נושאי כליו של הרמב"ם כולם כאחד דחו דברי רמב"ן והוכיחו שאין מקום למנות תפילין כמצוה אחת, מפני שחז"ל הגדירו אותן כשתי מצוות, כפי שהוכיח הרמב"ם במצוה י"ג כנ"ל. והקנאת סופרים כתב לחלק בין קריאת שמע לתפילין, שבתפילין יש חילוק בין זו לזו באופן עשייתן ובתוארן ומקום הנחתן ולכן יש למנותן בשתיים. ונראה שלא הרגישו בשאלתו של הרמב"ן, אותה בנה על פי יסודות שיסד הרמב"ם במנין מצוותיו, שכן כתב בשורש י"א:

הנה היה אפשר לנו שנאמר שלבן ותכלת ימנו שתי מצוות לולא מה שמצאנו להם לשון מבואר במכילתא דרבי ישמעאל נאמר שם: "יכול שהם שתי מצוות, מצות התכלת ומצות הלבן, תלמוד לומר 'והיה לכם לציצית', מצוה אחת היא ואינן שתי מצוות", הנה כבר התבאר לך שאפילו החלקים שאינן מעכבין זה את זה פעמים יהיו **מצוה אחת כשיהיה הענין אחד כי הכוונה בציצית למען תזכרו**, אם כן כלל הדבר המחויב בזכרון ימנה מצוה אחת, הנה לא נשאר לנו אם כן שנביט במנין המצוות לאמרם מעכבין או אין מעכבין, כי אם **אל הענין לבד** האם הוא לענין אחד או לענינים רבים כמו שביארנו בשורש ט' וכו'.

דבריו מבוארים, **שהענין** הוא שקובע המנין, ואם כן כיון **שענין** תפילין של ראש ושל יד אחד הוא - למען תהיה תורת ה' בפיך - כפי שכתב הרמב"ם עצמו בתשובה (הנזכרת לעיל), לכן מברכין ברכה אחת, אם כן, תפילין של יד ושל ראש

צריכים להחשב למצוה אחת. וזו כוונת הרמב"ן בהשגתו שתפילין יחשבו יותר ענין אחד מאשר ציצית ולכן יש למנותן כמצוה אחת.

באור שיטת הרמב"ם

נראה מדברי הרמב"ם שתפילין של יד ותפילין של ראש, **ביסודן** הן שתי מצוות נפרדות, על כן תקנו ברכה נפרדת לכל מצוה, אולם **בהופעתן במציאות**, מטרה אחת לשתייהן: "למען תהיה תורת ה' בפיןך", ועל כן **בפועל** מברכין ברכה אחת לשתייהן, ומתוך כך באו ההלכות הקושרות תפילין של יד לשל ראש כגון "כל זמן שבין עיניך - יהיו שתיים" שמזה למדו, שכשמניח, מניח של יד ואחר כך של ראש וכשחולץ, חולץ של ראש ואחר כך של יד. וכן ההלכה שאין להסיח בין תפילין של יד לתפילין של ראש, והסח - עבירה היא בידו וחוזרין עליה מעורכי המלחמה.

הבדל זה בין **יסודן** של מצוות התפילין, לבין **הופעתן במציאות**, הוא שקבע את הבדלי הסגנון בין המנין שעל סדר המצוות לבין מנין המצוות שעל סדר ההלכות. שכן במנין שעל סדר המצוות, בו מונה הרמב"ם תרי"ג המצוות, מדגיש שתפילין של ראש היא מצוה בפני עצמה ותפילין של יד מצוה בפני עצמה, שכן במנין תרי"ג הן שתי מצוות נפרדות. ועל כן כתב הרמב"ם: "ב. לקשור תפילין בראש. י"ג. לקשור תפילין ביד.

אולם במצוות שעל סדר ההלכות, מודגשת הדרך בה מופיעות המצוות במציאות, שהן **ענין אחד**, ועל כן כתב הרמב"ם: א'. להיות תפילין על הראש. ב'. **לקשרם** ביד.

דמיון לסגנון זה מצאנו במקום נוסף במנין המצוות, בלאוין של בשר בחלב. במנין על סדר המצוות כתב הרמב"ם: קפ"ו. שלא לבשל בשר בחלב. קפ"ז. שלא לאכול בשר בחלב. ואילו במנין על סדר ההלכות בהל' מאכלות אסורות כתב: כ'. שלא לאכול בשר בחלב. כ"א. שלא **לבשלו**.

ויש כאן שני שינויים: א. שעל סדר המצוות הקדים בשול לאכילה ועל סדר ההלכות הקדים אכילה לבישול. ב. שעל סדר ההלכות כתבן כענין אחד ועל סדר המצוות כענינים נפרדים.

וסיבת הדבר (בדומה לתפילין) שבמנין יש להדגיש שהן מצוות נפרדות ופתח בבישול כלשון הפסוק "לא תבשל גדי בחלב אמו" ואחר כך אכילה שהיא לימוד מכפילות הפסוק. אבל על סדר ההלכות יש להדגיש הופעת המצוות במציאות, ובמציאות הרי בישול הוא צורך אכילה וענין אחד להם, כשהעיקר היא האכילה והבישול הוא הכנה, ומכאן הסגנון המאחדם והקדמת אכילה לבישול.

נחזור לתפילין. על פי יסוד זה, המבאר את היחס שבין תפילין של ראש לשל יד, נוכל להבין את סדור המצוות ברמב"ם, שתפילין של ראש קודמים לשל יד, וכן את הבדלי הסגנון בתפילין של ראש בין "לקשור" במנין על סדר המצוות לבין "להיות" במנין שעל סדר ההלכות.

בספר המצוות סידר הרמב"ם את המצוות בדרך מיוחדת. ובענייננו, אחר מצות קריאת שמע (מצוה י') כתב הרמב"ם את המצוות המופיעות בפרשיות שמע (אלא שסדרם לא כפי הסדר בתורה): י"א. תלמוד תורה. י"ב. תפילין של ראש. י"ג. תפילין של יד. י"ד. ציצית. ט"ו. מזוזה. הסדר הוא מהפנים של האדם אל הסוכב אותו מבחוץ. לימוד, הנעשה במחשבה ובדיבור, תפילין של ראש, המבטא גם כלי המחשבה, אלא שבא באופן מעשי על ידי התפילין, תפילין של יד, המבטא את כלי המעשה הגופניים, ציצית - מצות הבגד העוטף את האדם, ומזוזה - מצות הבית.

מובן, אפוא, מדוע סדר הרמב"ם של ראש קודם לשל יד. ואף מקור לרמב"ם מן הגמ' (מנחות מ"ג ע"ב): "רבי אליעזר בן יעקב אומר כל שיש לו תפילין **בראשו** ותפילין **בזרועו** וציצית בבגדו ומזוזה בפתחו הכל בחיזוק שלא יחטא, שנאמר 'והחוט המשולש לא במהרה ינתק', ואומר 'חונה מלאך ה' **סביב** ליראיו ויחלצם'". ובסדר הזה הביא הרמב"ם את הדברים בסוף הלכות מזוזה³.

סדר המצוות מלמדנו על היחס שבין תפילין של יד לשל ראש. היד מבטאת את הצד המעשי של האדם והראש את החלק העיוני הפנימי של האדם. ואמנם כך הם הדברים כששתי המצוות מופיעות יחד, אז הן משלימות כל חלקי האדם, המעשי והעיוני.

אלא שלימדונו חז"ל שכל מצוה יכולה להופיע בנפרד "זו לעצמה וזו לעצמה", ומכאן שכל מצוה יש בה גם שלימות מצד עצמה, כפי שביארנו לעיל על פי הרמב"ם שכל מצוה מתרי"ג מצוות יחידה שלימה היא כשלעצמה, שאפשר לזכות בה לבדה לחיי העולם הבא.

לכן בתפילין של ראש אנו צריכים למצוא גם את החלק המעשי של האדם, ובשל יד - את החלק העיוני. ואמנם כן הוא. תפילין של ראש אינן מנותקים מעולמו המעשי של האדם. "קשר של תפילין הלכה למשה מסיני", ובתפילין של ראש מדובר (הל' תפילין פ"ג הי"ג), וענינו של קשר של תפילין הוא לקשור את התפילין לגוף, והוא חלק בלתי נפרד מן התפילין. עצם התפילין של ראש מצד עצמם אין להם כל יחס אל האדם, עליונותן הן ומופשטות, וקשר של תפילין הוא קושרם אל האדם שיפעלו עליו התפילין, ולכן אין הקשר רק אמצעי לתפילין שלא יפלו מן הראש, אלא חלק מהותי מן המצוה⁴ (על פי חבש פאר דרוש ה').

³ אמנם בגמ' אמרו "החוט המשולש" ופירש"י תפילין, ציצית ומזוזה. משמע שתפילין מצוה אחת, אלא שהרמב"ם בהביאו הגמ' בסוף הלכות מזוזה מביא רק את הפסוק "חונה מלאך ה' סביב ליראיו" ומפסוק זה למד יסודו. ולפי זה יש לפרש מדוע מביאה הגמ' שני פסוקים והסיבה, מפני שהפסוק הראשון הוא למי שמונה תפילין למצוה אחת והשני למי שמונה בשתיים.

⁴ אמנם בזה נפקא מינה (עי' חבש פאר פרק ז') בדיון מי שהיקף רצועות של ראש גדול מדי, כתב הרב זצ"ל: "יש לומר דבשעת הדחק שיתבטל ממצות תפילין, יקשור ברצועה קשר פשוט כפי מה שיכול ויניח. מכל מקום לברך ודאי אי אפשר". ועיי' שכתב שדעת הרמב"ם בזה אינה ברורה. ולפי מה שכתבנו ברור שקשר של תפילין של ראש הוא חלק מהמצוה ממש על פי לשונו "לקשור תפילין בראש". ושמא כשמניח גם של יד ומקיים "וקשרתם" בתפילין של יד שאני, ועדיין צ"ע. ונראה גם לפרש בזה מה שכתב הרמב"ם (פ"ג הי"ג), שתלמיד חכם צריך לדעת קשר תפילין של ראש ומקורו

מובן, אפוא, שבהופעתה הנפרדת של המצוה במנין המצוות מדגיש הרמב"ם **"לקשור תפילין בראש"**, שזו המצוה המעשית. אולם כשהן מופיעות יחדיו, בהלכה, אז ביד כתוב **"לקשור"** ואילו על ראש כתוב **"להיות"** על שם הכתוב **"והיו לטוטפות בין עיניך"**.

ותפילין של יד, אף הן יש בהן לא רק את הצד המעשי שהרי מה שכתוב **"והיו הדברים האלה על לבבך"** בתפילין של יד הכתוב מדבר, וכפי שהביא הרמב"ם (פ"ד ה"ב), שמכאן שצריכין להיות מכוונים כנגד הלב⁵, וכן מפורש בתפילין של יד **"והיה לאות על ירך"** לשון דומה לתפילין של ראש: **"והיו לטוטפות בין עיניך"**, וזו לשון המורה על השפעת המצוה על האדם⁶.

"מעשה תפילין"

הגדרת הרמב"ם למצוות תפילין בספר המצוות שונה ממה שכתב במנין שעל סדר המצוות ועל סדר ההלכות, בפתיחת היד החזקה. לשונו בספר המצוות, במחלוקת היא שנויה. אבן תיבון תרגם **"להניח תפילין של ראש"**, **"להניח תפילין של יד"**. ולעומתו אבן איוב (מובא בהוצאת הרב הלר) וכן הרב קפאח, תרגמו בלשון עשיה. אבן איוב: **"לעשות תפילין"**, והרב קפאח זצ"ל: **"במעשה תפילין"**. המקור הערבי - כך מציינים - עומד לימינם. המילה הערבית היא **"עמל"** ופירושה, לדעת המבינים, הוא מלשון עשיה. תרגום זה מסתבר גם ממה

בחולין (ט' ע"א) ושם הובאו עוד דברים, ולא הביאם הרמב"ם. וגם מה שהביאו בהל' תפילין ולא בהל' תלמוד תורה ומכאן שקשר של תפילין הוא דין בהנחת תפילין, וצ"ע.

⁵ בדברים אלו ניתן לבאר שיטות הראשונים שצריך, מן הדין, לברך שתי ברכות על כל תפלה (ומקורו בתנחומא פר' בא, י"ד), ורק כשמקיים שתי המצוות מברך ברכה אחת לכל אחת. ויש לומר שכיון שיש בכל מצוה שני עניינים, הרוחני והמעשי, צריך שתי ברכות **"על מצות"** ו**"להניח"**, ובהופעתם המשותפת **"על מצות"** - לראש ו**"להניח"** - ליד.

וכן שיטת רבנו שמחה (שהארין בה הרי"פ פ' פ' פ' דף פ"ד ע"א) שכשיש לו תפילין של יד ושל ראש מעכבין זה את זה, וכן משמע קצת באשכול (הל' תפילין סי' כ"ח). ונראה שיד וראש קשורים זה בזה כמו שביארנו, ורק בדיעבד יכול להניח אחד מהם, אבל אם יש לו שניהם, ובעקרון רוצה להניח אחד מהם שרואהו לעיקרי וכופר בשני, לא מקיים כלל, כי הא בהא תליא, האידיאל תלוי במעשה והמעשה באידיאל, וכל האומר אין לי אלא אחד, אפילו אחד אין לו.

⁶ ובמכילתא דרשב"י סוף פרשת בא נאמר: **"והיה לאות על ירך"** - מכאן אמרו תפילין של ראש אין מעכבות של יד ושל יד אין מעכבות של ראש, ואם אין לו אלא אחת יתן. והקשה בפירוש על מסכת תפילין להרב שיי"ח בהגר"י קניבסקי שליט"א (הל' ט"ו) שבמקום אחר דרשו חכמים (וכפי שמופיע ברמב"ם שורש י"א ובהל' ציצית פ"א ה"ה): **"יכול שהן שתי מצות - התכלת והלבן - תלמוד לומר ויהיה לכם לציצית, מצוה אחת היא ואינה שתי מצוות"**. ותיריך שבציצית כללו את שניהם ב**"והיה"** ואילו בתפילין הלשון מורה על תפילין של יד בלבד, עיי"ש. ולדברינו יתבארו הדברים באופן נפלא, שלשון **"והיה"** המופיע בתפילין של יד הוא המורה שגם במצוה זו יש הצד הרוחני המשפיע, והוא אשר עושה את תפילין של יד למצוה שלימה הכוללת שני העניינים, וזה מה שעושה אותה למצוה בפני עצמה מכלל תרי"ג המצוות, מה שאין כן בציצית הלשון נאמר כנ"ל על שניהם יחד, ורק ביחד - התכלת והלבן - מהווים שלימות.

שמצינו במצוות הבאות אחר תפילין - ציצית ומזוזה שלפי כל המתרגמים הגדרתם: "מעשה (לעשות) ציצית" ו"מעשה (לעשות) מזוזה".

לעומת הגדרתו בספר המצוות, הגדיר הרמב"ם את מצוות תפילין בפתחתו ליד החזקה "לקשור תפילין בראש", "לקשור תפילין ביד".

ובפתחת הלכות תפילין שילש הגדרתו "להיות תפילין על הראש", "לקשרם על היד". לעוסקים בלשונות הרמב"ם ידוע כי לא דבר ריק הוא, ויש לחפש סיבת השינויים בהגדרת המצוה בספר המצוות (אחר שהבנו את הגדרתו בפתחתו ליד החזקה).

בפשטות יש לומר שעשיית תפילין כוללת גם את הכשר המצוה דהיינו הכתיבה והעבוד. נראה, שהגדרה זו למצוות תפילין תואמת את שיטתו של הרמב"ם במושג הכשר מצוה.

בשורש עשירי משרשי ספה"מ כתב הרמב"ם:

השורש העשירי, שאין ראוי למנות ההקדמות, אשר הם לתכלית אחת מן התכליות. דע כי פעמים יבואו ציוויין בתורה, ואותן הציוויין אינן מצוה, אבל הם הקדמות לעשות המצוה, כאילו הוא מספר איך ראוי שתעשה המצוה ההיא... ועל זה הדרך בעצמו לא ימנה אמרו "קח לך סמים", אבל ימנה הקטרת הקטורת בכל יום, כמו שבאר הכתוב בו "בבקר בבקר בהיטיבו את הנרות יקטירנה ובהעלות אהרן את הנרות", וזאת היא המצוה המנויה, ואמרו "קח לך סמים" הקדמה בציווי, לבאר איך תעשה המצוה הזאת והקטורת הזאת מאיזה דבר תהיה. וכן "קח לך בשמים ראש" לא ימנה, ואמנם ימנה הציווי שציוה, שנמשח כהנים גדולים ומלכים וכו'.

והקשה ה"קנאת סופרים":

ויש מקום לדקדק בדברי הרב, דלכאורה דבריו כסותרין אלו לאלו, ממה שכתב כאן למה שכתב בחיבור היד בפ"א מהל' כלי בית המקדש וז"ל: "מצות עשה לעשות שמן המשחה שיהא מוכן לדברים שצריכים משיחה בו, שנאמר 'ועשית אותו שמן משחת קדש'". עוד שם פ"ב כתב ז"ל: "הקטרת נעשה בכל שנה ושנה ועשייתה מצות עשה שנאמר 'ואתה קח לך סמים', והתירוץ לזה, שהתחלת המצוה הוא אותו מעשה הקודם שהוא הכרחי לה, שאי אפשר לקיים המצוה כתיקונה מבלעדיו, הרי הוא כלול עם המצוות (עיי"ש שהאריך עוד).

ביאור דבריו. אף שלענין מנין המצוות אין לחשוב את ההכשר כמצוה, מכל מקום מצד המצוה בודאי ההכשר הוא התחלתה ואף הוא נחשב למצות עשה. ומדוקדקים הדברים בלשון הרמב"ם שאף שכתב בהל' כלי מקדש שעשיית הקטרת

מצוה, לא כלל מצוה זו במנין המצוות של הלכות אלו, אלא בהלכות תמידין ומוספים שם כתב שהקטרת הקטורת היא מצות עשה. ואף ה"חינוך" נראה שעמד על שאלה זו וז"ל (מצוה ק"ג):

ועשייתה (של הקטרת) והמצוה שנעשית בה בכל יום נחשב למצוה אחת, לפי שסוף מצות עשייתה אינה אלא להקטיר בה, ואף על פי שב' כתובין של מצוה מצאנו בין העשייה וההקטרה... אף על פי כן ראיתי למחשבי המצוות שחושבין הכל מצוה אחת.

ברור, אפוא, לדעת כולם, שההכשר אף הוא למצוה יחשב, אך לא למצוה נפרדת בתרי"ג המצוות.

ונראה שלא רק במצוות שבאו פסוקים מפורשים לצוות על הכשרן כתב הרמב"ם שההכשר הוא מצוה, אלא אף במצוות שההכשר אינו כתוב בתורה במפורש, כגון תפילין ומזוזה שלא נתפרשה עשייתם בתורה, מכל מקום כיון שיש דינים מיוחדים בהכנתן, כפי שמבואר בהלכותיהן, הרי שההכשר הוא חלק מן המצוה. כך יש להבין דברי הרמב"ם (הל' ברכות פ"א ה"ח):

כל מצוה שעשייתה היא גמר חיובה מברך בשעת עשייה, וכל מצוה שיש אחר עשייתה ציווי אחר, אינו מברך אלא בשעה שעושה הציווי האחרון, כיצד העושה סוכה או לולב או שופר או ציצית או תפילין או מזוזה אינו מברך בשעת עשייה "אשר קדשנו במצוותיו וציוונו לעשות סוכה" או "לולב" או "לכתוב תפילין", מפני שיש אחר עשייתו ציווי אחר, ואימתי מברך, בשעה שישב בסוכה או כשינענע הלולב או כשישמע קול השופר או כשיתעטף בציצית ובשעת לבישת תפילין ובשעת קביעת מזוזה.

הרי שבמצוות אלו שנצטוונו רק בציווי האחרון, ראה הרמב"ם את הכנתן כעשיית המצוה אף שלא נתפרשה עשייתן בתורה.

נראה שמקור הרמב"ם בירושלמי ברכות (פ"ט ה"ג), שם נאמר שמברכין בשעת עשיית סוכה ותפילין וכד' "לעשות סוכה", "לעשות תפילין", ואף שאנו פוסקים כבבלי, מכל מקום הבין הרמב"ם שעל הגדרת הכשר מצוה לא נחלקו, ולכולי עלמא אפשר מצד האמת לומר "אשר קדשנו במצוותיו וציוונו לעשות תפילין", שכן נצטוונו במצות תפילין והיא כוללת את העשייה, אלא שנחלקו אימתי מברכין אם בגמר המצוה בלבד או גם בהתחלתה. כן נראה מלשונו שכתב שמברכין בשעת ציווי אחרון ולא כתב שעל עשייה לא מברכין מפני שאי אפשר לומר וציוונו על העשייה.

ולפי זה יש להבין דבריו בספר המצוות שכתב "שציוונו במעשה תפילין" שרצה לכלול את ההכשר אשר הוא התחלתה של המצוה, עם ההנחה. וזו אמנם דרכו בקודש בספר המצוות, להרחיב הגדרת המצוה גם על החלק הקיומי אשר אינו חובה

לעשותו, אך העושהו מקיים מצוה (כמ"ש במצוה ג' ומצוה ז'), וכלל זה נכון גם להכשר מצוה, שאף שאינו חובה, יש בו מצוה.

כמו כן מבוארים הדברים במשנה במס' שבועות (פ"ג מ"ח), בדין נשבע לבטל את המצוה שהביאה המשנה דוגמא "נשבע שלא לעשות סוכה" וכן הביאו הרמב"ם בהל' שבועות (פ"ה הט"ו). ועי' בספר חיל המלך (פ"א ה"ו) שהאריך בהבנת הענין, ולפי מה שכתבנו מבואר, שאף ההכשר למצוה יחשב.

ולפי זה יש לבאר מדוע בכל המצוות שיש בהם הכשר לא פתח הרמב"ם ביד החזקה כדרכו "מצות עשה לעשות כך וכך" עי' ריש הל' תפילין, מזוזה, ציצית, סוכה ולולב. ונראה, שכיון שהמצוה מתחילה עם הכשרה לא שייך לכתוב מצות עשה להניח תפילין, כי המצוה גם לעשותם, ואף לא שייך לכתוב מצות עשה לעשות תפילין, כי אין זה גמר המצוה, ולכן לא פתח הרמב"ם הלכות אלו כדרכו.

פטור נשים במצות תפילין

כתב הרמב"ם בספה"מ: "ואלה שתי המצוות לא יתחייבו לנשים, מפני אומרם יתעלה בסיבת חיובם: 'למען תהיה תורת ה' בפיך' ונשים אינן חייבות בתלמוד תורה וכן ביארו במכילתא"⁷.

אבל בהלכות תפילין (פ"ד הי"ג) סתם הרמב"ם דבריו: "כל הפטור מקריאת שמע פטור מתפילין" ולא כתב הטעם כלל. גם צ"ע מה ראה לתלות פטור בתפילין בפטור בקריאת שמע. ומקורו של הרמב"ם ציין הכס"מ למשנה ברכות (כ' ע"א): "נשים ועבדים וקטנים פטורים מקריאת שמע ומן התפילין", וכן משמע מהרמב"ם שכלל כל הפטורים ביחד (גם קטנים) והביאם יחד עם קריאת שמע, ואלו בדיוק דברי המשנה.

אלא שעדיין יש לעיין הרי פטור נשים מתפילין שונה מפטורן מקריאת שמע, שבתפילין יש פסוק מפורש "למען תהיה תורת ה' בפיך" או כגמ' (קידושין ל"ד ע"א) שפטור נשים משום שהוקשו תפילין לתלמוד תורה, בסמיכותם בפרשת שמע, ואדרבה תפילין הן המקור לכל פטור נשים במצוות שהזמן גרמן כדברי הגמ' (שם), שהוקשה כל התורה לתפילין (ותפילין למדו מן ההיקש לתלמוד תורה) והיה לו לרמב"ם לומר כל הפטור מתפילין פטור מקריאת שמע.

ואמנם שאלתנו על הרמב"ם יש להפנותה למשנה, שכתבה נשים עבדים וקטנים פטורים מקריאת שמע ומן התפילין. מה ענין קריאת שמע אצל תפילין, היה למשנה לומר שפטורים מכל מצוות עשה שהזמן גרמן, ועוד מה שכללו קטנים גם צ"ע.

⁷ ויש לדון בטעם על פי המחלוקת אם דרשינן טעמא דקרא, ואף במקרה דידן שהטעם כתוב מפורש בתורה, ובוה כולי עלמא לא פליגי דרשינן טעמא דקרא (בבא מציעא קט"ו ע"א), מכל מקום כאן במצות תפילין כתוב עוד פעמים בלא טעם. ויותר מזה תפילין - חוקה כתיב בה "ושמרתם את החוקה", וחוקה - אין בה טעם (עי' נצי"ב בפירושו למכילתא הנזכרת ברמב"ם - בא פרשה י"ז). ויש להאריך בזה גם על פי מה שכתבו בעלי הכללים על פסקו של הרמב"ם במחלוקת אי דרשינן טעמא דקרא או לא, עי' מלא הרועים ח"ב אות ט' "טעמא דקרא", ד', ושדי חמד ח"ג עמ' 107.

ונראה שלרש"י הוקשתה קושיא זו ולכן הבין שאדרבה, בגלל קטנים השוה קריאת שמע לתפילין שבשניהם טעם מיוחד לפטורם אף בגיל חינוך, ולכן הביא קטנים אחר הדיבור על פטור נשים ועבדים, עיי"ש היטב בדבריו.

אבל ברמב"ם לא משמע כן, שכן חייב בקטן שהגיע לשמור גופו ליקח לו תפילין, והדרא קושיא לדוכתא מדוע כללו קטנים ומדוע דוקא קריאת שמע ותפילין. ונראה לי שבדברי הרמב"ם עם דבריו בפיהמ"ש קידושין (פ"א מ"ז אליהן שלח בדבריו על משנת ברכות הנ"ל). המשנה שם אומרת: "וכל מצות עשה שהזמן גרמה האנשים חייבים והנשים פטורות וכל מצות עשה שלא הזמן גרמה אחד אנשים ואחד נשים חייבין". ופירש הרמב"ם: "וכבר ידעת שכלל הוא אצלנו אין למדין מן הכללות ואמרו 'כל', רוצה לומר על הרוב, אבל מצוות עשה שהנשים חייבות ומה שאינן חייבות בכל היקפן אין להן כלל, אלא נמסרים על פה והם דברים מקובלים", עיי"ש עוד בדבריו.

ונראית כוונתו שהדין בכל מצוה נמסר בפני עצמו, ורק סמכו לו פסוקים ולימודים מן התורה, אבל הדין מקורו בהלכה למשה מסיני (וכפי שיסד בפיהמ"ש בהקדמתו).

וכיון שכן, היה נראה להרמב"ם שהדין נמסר כמו שהוא מופיע במשנה "נשים ועבדים וקטנים פטורים מקריאת שמע ומן התפילין". ולפיכך נראה שהא תליא, שאם לא כן מדוע כללום יחדיו במשנה אחת.

ומה שהזכיר בספה"מ בטעם הפטור "למען תהיה תורת ה' בפיך" - כדברי המכילתא, נראה שאחר שהדין מקובל שנשים פטורות, הרי שאפשר ללומדו מן הפסוק הזה, והרי זו כהלכה למשה מסיני שיש לה זכר במקראות⁸.

בדין הנחת תפילין כל היום

כתב הרמב"ם (הל' תפילין פ"ד הל' כ"ה-כ"ו):

קדושת תפילין קדושתן גדולה היא, שכל זמן שהתפילין בראשו של אדם ועל זרועו, הוא עניו וירא שמים ואינו נמשך בשחוק ובשיחה

⁸ ונראה לומר שהרמב"ם חידש פירוש בדברי ר' יוחנן "אין למדין מן הכללות". וכוונתו, שאף שהזכיר כלל, אין זאת אומרת שנמסר למשה בתורת כלל, אלא נמסרו הפרטים כל אחד לעצמו, וכיון שהרוב שייכים לכלל אחד כללתן הגמ' בתורת סימן ולא שהכלל הוא סיבת הדין.

וכן הדברים במצוות עשה שהזמן גרמן שניתנו כל הדינים בפרטן מתי נשים פטורות ומתי חייבות, וכיון שעל הרוב במצוות עשה שהזמן גרמה פטור נשים, עשאוים כלל (המראה את הכיוון הכללי של התורה שיש מקום להעמיק), אבל הכלל הוא סימן ולא סיבה לפטור נשים. ולכן לא הביא הרמב"ם בספר היד החזקה סיבת פטור נשים באיזו מצוה כי הזמן גרמה. רק בהל' עבודה זרה (פי"ב ה"ג) הביא הכלל - ונראה לענ"ד שהביאו בתורת סימן. ולפי זה סוגית הגמ' בברכות (כ' ע"ב) ששאלה פשיטא, אינה לפי ר' יוחנן, ולפי ר' יוחנן הפירוש כמ"ש בדעת הרמב"ם, וכן בקידושין (ל"ד ע"א) שהביאו מקור מן התורה לכלל שמצות עשה שהזמן גרמה נשים פטורות. ודו"ק שכן למד הרמב"ם ופסק כר' יוחנן. ולעומתו השו"ע למד שמצות עשה שהזמן גרמה הוא סיבה לפטור ולכן הביאו בהל' תפילין כסיבת הפטור (ס' ל"ח סע' ג').

בטלה ואינו מהרהר מחשבות רעות, אלא מפנה לבו בדברי האמת והצדק, לפיכך צריך אדם להשתדל להיותן עליו כל היום, שמצותן כך היא. אמרו עליו על רב תלמידו של רבינו הקדוש שכל ימיו לא ראוהו שהלך ארבע אמות בלא תורה או בלא ציצית או בלא תפילין. אף על פי שמצותן ללבשן כל היום, בשעת תפילה יותר מן הכל. אמרו חכמים כל הקורא קריאת שמע בלא תפילין כאילו מעיד עדות שקר בעצמו.

הנה דבריו ברורים שאף שזמן תפילין כל היום, מכל מקום יצא אדם ידי חובה בהנחה פעם אחת ביום (ועדיף בקריאת שמע ותפילה) ורק מצד קדושת תפילין וענינה המיוחד, צריך להשתדל להניחן כל היום, שכל היום הוא זמן מצות תפילין, וטבע הדבר שיניח כל היום כמצוה, ומכל מקום מדרגה מיוחדת היא למי שמניח כל היום ללא הפסק, ומכאן שאין זו חובה אלא מצוה קיומית.

ויש מהאחרונים שכתבו שדעת הרמב"ם שיש להניח תפילין כל היום ולא יוצאים ידי חובה בהנחה פעם אחת. ובדברי הרמב"ם פשוט לכאורה ההיפך. ועוד מצאנו חבל אחרונים ופוסקים שכתבו גדר זה במצות תפילין, שיוצאים ידי חובה בהנחה פעם אחת ביום, ומכל מקום אם מניח כל היום מקיים מצות תפילין בכל עת שמניח⁹.

ה"מנחת חינוך" מצוה שע"ח כתב להדיא: "בכל יום מחויב להניח תפילין ואם עבר יום אחד ולא הניח תפילין עבר על עשה, ואם הניח פעם אחת ביום שוב לא עבר, ומכל מקום אם הניח תפילין כמה פעמים ביום מקיים בכל פעם מצות עשה ובכל רגע שהתפילין עליו הכי נמי כמה פעמים בכל יום מקיים מצות עשה". וכן הכס"מ כתב (הל' יסודי התורה פ"ה ה"א), לבאר מעשה אלישע בעל כנפיים שלא מסר נפשו על מצות עשה דתפילין אף שהיתה שעת הגזירה, וביאר שהוא מפני שכבר הניח באותו יום תפילין ולכן אינו מצווה.

ויש שרצו להקשות סתירה מדברי הכס"מ למש"כ בשו"ע, שבשו"ע סי' ל"ז כתב שמפני שאין גוף נקי, לכן נהגו שלא ללבשן כל היום. ומשמע שבלעדי טעם זה חובה כל היום אף אם כבר הניחם. וכן הקשו על המג"א שם ס"ק ב' שהבין דעת השו"ע שאף מי שיש לו גוף נקי, אין צריך ללבשן כל היום, ולכאורה משמע להיפך. ונראה שאפשר להבין דעת השו"ע על פי מה שיש לדקדק בלשונו, שהעתיק את לשון הטור בשינויים קלים.

הטור (סי' ל"ז) כתב: "מצוותן להיותן עליו כל היום אבל מפני שצריכין גוף נקי שלא יפיח בהם וצריך שלא יסיח דעתו מהן **בעודן עליו**, ואין כל אדם יכול לזיהר בהן, על כן נהגו שלא להניחם כל היום".

⁹ וע' פירוש הברכות והתפילות שכתב (ח"ב עמ' כ"ה) לברך להניח "כיון שמניחו שם כל היום אם ירצה".

והשו"ע כתב: "מצוותן להיות עליו כל היום אבל מפני שצריכים גוף נקי שלא יפיח בהם ושלא יסיח דעתו מהם ואין כל אדם יכול לזוהר בהם נהגו שלא להניחם כל היום".

ונראה שמה שהשמיט המחבר מלת "וצריך" הוא מפני שלמד שלא יסיח דעתו מהן, הוא גם פירוש והרחבה לגוף נקי ושאינן אלו שני דברים נפרדים ואילו הטור הבין שגוף נקי היינו שלא יפיח וחויץ מזה צריך שלא יסיח דעתו. ומקור ההבדל, נראה שהוא ביסוד היסח דעת בתפילין שנחלקו בו השו"ע והטור בסימן מ"ד.

דעת השו"ע כדעת הרמב"ם שתפילין אסורות הן בשינת קבע והן בשינת ארעי, אבל דעת הטור כרא"ש ורש"י ששינת ארעי מותרת. והרא"ש בברכות (פ"ג ס' כ"ח) ובהל' תפילין (הנדפס במס' מנחות, ס' כ"א) הקשה אמאי מותר לישן שינת ארעי, והרי מסיח דעתו מהן בשנתו? ותירץ שהיסח הדעת הוא רק שחוק וקלות ראש, אבל שינה לא הוי היסח הדעת (עי' שו"ת משיב דבר ס' ו'), אם כן נחלקו הטור והשו"ע אם שינה הוי היסח הדעת בתפילין אם לאו.

והנה בגמ' שבת (מ"ט ע"א): "אמר ר' ינאי תפילין צריכין גוף נקי כאלישע בעל כנפים. מאי היא? אביי אמר שלא יפיח בהן, רבא אמר שלא ישן בהן". וכתבו התוד"ה "שלא ישן בהן" - "משום שלא יפיח בהן בשעת שינה או משום היסח הדעת". ולפי זה השו"ע בכתבו שלא יסיח דעתו, כלל בזה דברי רבא שלא ישן בהן והוא ביאור לגוף נקי¹⁰. אבל הטור אינו יכול לפרש כן, כי שינה אינה היסח הדעת לשיטתו ולכן היסח הדעת הוא דבר נפרד.

ולפי זה נמצאנו למדים שלשו"ע גוף נקי אינו רק שלא יפיח, אלא שייך גם לצד הרוחני של האדם "שלא יסיח דעתו מהן". ולפי זה יש לבאר את רבא ולהרחיב דבריו שגוף נקי הוא מדרגה רוחנית של האדם הראוי להניח תפילין. ומתאימים הדברים לדברי הפסיקתא רבתי דרב כהנא (פרשה כ"ב, אות ה'): "שלא תהא תפילין נושא וטלית עוטף והולך ועובר עבירות, אמר רבי ינאי תפילין צריכין גוף נקי, מפני מה לא החזיקו בהם בני ישראל מפני הרמאים", ופירושו שכיון שצריכין גוף נקי, אם כן כל המניח תפילין נחשב לצדיק, ויכולים הרמאים להראות עצמן צדיקים.

ודברים מעין אלו הביא הב"י (ס' ל"ז) ואליהם כיוון שנהגו שלא להניחם כל היום, אלא בשעת קריאת שמע ותפילה שאין לחשוש כיון שכולם מניחים על פי המצוה בתורה, ואלו דברי המג"א.

¹⁰ וכן כתב הגר"א ס' ל"ז ס"ק ג' על "שלא יישן" שלכן השמיטו כאן הטו"ש דבכלל אלו, ועי' ברכת אליהו. ולפי דברינו דברי הגר"א נכונים רק על השו"ע ולא על הטור, שאינו יכול, לשיטתו, לכלול שינה בהיסח הדעת. ועצם דברי הגר"א צ"ע מה ראה לכלול שינה בשו"ע, הרי אלו דברי רבא (שבת מ"ט ע"א) והכס"מ פ"ד הט"ו ביאר דברי הרמב"ם שפסק כאביי ולא כרבא, וכתב כמה טעמים לכך. ונראה שלמד הגר"א שהכס"מ תירץ שנויי דחיקי וליה סבירא ליה שגם דברי רבא נפסקים להלכה. עוד יש לומר שהוקשה לגר"א מדוע הב"י לא האריך על הטור כמו שכתב על הרמב"ם, שהשמיט בדין גוף נקי - שינה, ולדברנו הכל אתי שפיר.

ולפי זה אין דברי המחבר סותרים ממה שכתב בכס"מ, אלא אדרבה משלימים, שמכאן ראייה שיוצא ידי חובת מצות התורה בזמן קריאת שמע ותפילה, ומכל מקום מצותו כל היום.

ויש שהביאו ראייה שמצוה להניח תפילין כל היום "מהירושלמי בסוף מגילה דפליגי התם שמואל ורב חונה במי שאין ידו משגת לקנות תפילין ומזוזה הי מנייהו עדיף, וקאמר שמואל מזוזה קודמת ומפרש התם טעמא שכן נוהגת בימים טובים ושבתות ולא קאמר שעובר עליה בכל רגע אלמא דגם תפילין עובר בכל רגע".

ודבריהם תמוהים שמי שאין לו תפילין בודאי עובר בכל רגע שכן אינו מניח גם פעם אחת ביום. ועוד שכוונת הירושלמי איזו מצוה עדיפה מצד איכות המצוה, ותפילין נוהגת כל היום וזמנה כל היום, ואף שיכול לצאת ידי חובה בפעם אחת, מכל מקום גם למי שיצא, עדיין מצותו עליו ויכול להניח כל היום ולקיים מצותו, אם כן בזה אינה שונה מזוזה מתפילין שזמנה כל היום.

עוד תמהו על הגדר שכתב המנ"ח (שהוכחנו אותו מהשו"ע ורמב"ם) שאם הניח פעם אחת יצא, וכיצד יברך "וציוונו", וזו אינה תימה כלל שזה נקרא מצוה קיומית שאם מקיימה עושה מצוה, ואף שיוצא מן התורה בפעם אחת, מכל מקום כל מה שמוסיף נכלל בגדר המצוה.

ומצינו כעין זה בקרית ספר הל' קריאת שמע (פ"א) שכתב שאף שבפסוק ראשון יצא ידי חובת קריאת שמע, אפילו הכי בקריאת ג' פרשיות מקיים מצוה דאורייתא מידי דהוה אקריאת התורה, דנפטר בקביעת איזו שעה ביום ובלילה, ואפילו הכי אם לומד כל היום והלילה הוא מקיים מצות תלמוד תורה מדאורייתא, עיי"ש.

וחזר הדין כמנהג שיוצאים ידי חובה בהנחה פעם אחת, ויש לקיימה בקריאת שמע ותפילה, ואף שמצותה כל היום נהגו שלא להניח, ומנהג זה לא הביאו הרמב"ם.

מטבע של ברכות תפילין (על פי שיטת הרמב"ם)

...וציוונו להניח תפילין

כתב בספר "פירוש הברכות והתפילות" (ח"ב עמ' כ"ה) לר' יהודה בר יקר (רבו של הרמב"ן): "ומה שאין אנו מבקשין (מברכין) לקשור, לפי שהקשירה היא ברצועות, ועיקר המצוה בכתב הבתים להניחם בזרועו ובראשו". נראה שהבין, שקשר של תפילין הוא רק אמצעי לקשור הבתים לגוף, אך אינו מעצם המצוה. ואין תשובתו מתאמת לשיטת הרמב"ם שכתב (תפילין פ"ד ה"ז): "לפיכך צריך לברך על התפלה של יד אחר הנחה על הקיבורת קודם קשירתן, שקשירתן זו היא עשיתן".

אף המהרי"ט נשאל שאלה דומה (שו"ת ח"ב, ז'): "למה אנו מברכין להניח תפילין ואין אנו מברכין לקשור תפילין או על קשירת תפילין כי היכי דלא לימרו מי סני לך לישניה דקרא דכתיב וקשרתם לאות על ירך וכתיב וקשרתם אותם לאות על ידכם". ועיקר תשובתו של השואל: "כי אנחנו יכולים לפרש כי מה שנאמר וקשרתם לאות על ירך לא נאמר על קשירתם על היד כי אם על הקשירה הראשונה

שאנחנו קושרים אותם ברצועותיהם, כדי שאחר קשירתם והיו לאות על היד, כי בלתי הקשירה לא יהיו לאות", עיי"ש. והמהרי"ט קיבל דבריו וחיזקם בין השאר בלשון הפסוק: "תדע שהרי מקרא אחד כתוב 'והיו לאות על ירך ולזכרון בין עיניך' ולא הזכיר בהם קשירה", ולדבריו ההידוק הוא מעשה המצוה ולכן מברכין להניח. אף הב"ח בסי' כ"ה שאל שאלה זו ותשובתו: "ויש לומר דעיקר מצות תפילין הוא שיהיו מונחים עליו כל היום ואם היה מברך 'לקשור' הוה משמע דבמה שקושר תפילין על ידו ועל ראשו רגע אחת ואחר כך מסירן יוצא ידי חובה לכך תקנו 'להניח' דמשמע שיהו מונחים עליו שעה אחת על כל פנים".

לשון הרמב"ם אינה מתישבת עם תרוצים אלו. המהרי"ט מתאים לשיטת ר"ת שמעשה המצוה הוא ההידוק, ודלא כרמב"ם "שקשירתן זו היא עשייתן", ודברי הב"ח לא מתאימים ללשון הרמב"ם שכתב בריש פ"ד "היכן מניחין תפילין של ראש מניחין אותן על הקדקד... ושל יד קושר אותה על שמאלו", וכן מה שכתב שקשירתן זו היא עשייתן מורה שבתפילין של יד המצוה היא בקשירה, כפשוט הפסוק "וקשרתם לאות על ירך"¹¹.

על פי מה שיסדנו בשיטת הרמב"ם, הרי שתפילין של יד הן מצוה בפני עצמה, מפני שיש בהן גם את הצד הרוחני המשפיע על האדם ולא רק את החלק המעשי, ואמנם החלק הרוחני המשפיע בא לידי ביטוי בפסוק "והיה לאות על ירך", "והיו הדברים האלה על לבבך". פסוקים אלו, שנאמרו על תפילין של יד, באו להוסיף על "וקשרתם", ולומר שלא רק המעשה הוא האות, אלא עצם מציאות תפילין של יד על זרועו, מהוה אות. ואמנם יסוד זה בתפילין של יד, הוא שעושה אותה למצוה בפני עצמה, כפי שנתבאר, ולזה רמזו חז"ל בברכה שתקנו לתפילין של יד, שלא רק הקשירה מצוה אלא מציאות התפילין, ולפיכך אנו מברכין "להניח תפילין".

לְהַנִּיחַ או לְהַנִּיחַ

בספר "פירוש הברכות והתפילות" כתב (ח"ב עמ' כ"ד): "יש אומרים להניח רפה בנזון של להניח (לְהַנִּיחַ) כגון 'ביום הניח ה' לך', אבל בגמ' דידן אומר בכמה מקומות מניחין תפילין בדגש הנזון (לְהַנִּיחַ), וכיון שמניחו שם כל היום אם ירצה, שייכא בהו שפיר דמי הנחה בדגש מלשון עזיבה".

ונחלק עליו (מבלי שהביאו) ר"י עמדין בסידור בית יעקב (סדר הנחת תפילין) וז"ל: "להניח קמץ הה"א (לְהַנִּיחַ) (מלשון "להניח ברכה"), ואין לומר להניח בפתח ודגוש כי אז יורה בעצם וראשונה ענין עזיבה שהיא היפך הנרצה כאן".

והב"י הביא סי' כ"ה וז"ל: "כתב האגור, פסק מהר"י מולין שיש לברך לְהַנִּיחַ בקמץ תחת הה"א אבל לא בפתח ודגש, אף כי אין חילוק במשמעות, מכל מקום

¹¹ לפי מה שכתב הרא"ש (מובא בב"י סי' כ"ה ובט"ז שם) שברכת "להניח" תקנו גם על תפילין של ראש, מובן מדוע לא תקנו "לקשור", כדי לכלול גם תפילין של ראש שאין בה קשירה בפועל. אלא שלרמב"ם אין זה תירוץ שכן תקנו, לשיטתו, לתפילין של יד ברכה בפני עצמה. ועי' ברוב"ז בספר מצודת דוד - טעמי מצוות (מצוה ע"ט, פ'), שכתב טעם לברכת להניח על פי נסתר.

ראוי לברך בלשון הכתוב להניח בקמץ כמו 'להניח ברכה אל ביתך'.¹² וכן פסק בשו"ע שם סעיף ז' (וכן כתב רידב"ז בספר מצודת דוד מצוה ע"ט, פ').
ומהרמב"ם נראה שהראיה שהביא ר"י בר יקר (פירוש הברכות והתפילות) מלשון הגמ' שאמרה מניחין תפילין, אינה ראיה שלשון זה נאמרה על תפילין של ראש, אבל על של יד נכון יותר לקשור תפילין, עי' הל' תפילין פ"ד הל' א'-ב'.

על מצות תפילין

הב"ח הביא בשם הרא"ש (סי' כ"ה) שהמטבע השונה לתפילין של ראש ולתפילין של יד הוא מפני שלא רצו שיברך אדם שתי ברכות סמוכות השוות זו לזו.
לרמב"ם אין זו מן המדה שכן לשיטתו תקנו הברכות בזמן שבאה יד בפני עצמה או ראש בפני עצמה, ואם כן יכולים היו להסתפק במטבע שווה.
וע' בצפנת פענח הל' תפילין (פ"ד ה"ד) שחילק בין תפילין של ראש לתפילין של יד, שתפילין של יד מצותן לקשרם על היד, ותפילין של ראש מצותן להיות על הראש, וכלשון הרמב"ם בריש הלכות תפילין (במנין המצוות על סדר ההלכות). ואף לפי מה שביארנו שכשתפילין של ראש באים לבד, יש בהן גם מצות קשירה (כלשון הרמב"ם במנין הקצר), מכל מקום עיקר המצוה בודאי להיות תפילין על הראש.
ולפי זה מבוארת הברכה, שליד תקנו "להניח" - שהפעולה היא המצוה, ובראש "על מצות תפילין", שאין כאן מעשה מצוה, אלא המצוה מתקיימת בעצם היות התפילין על הראש¹².

¹² עוד נחלקו אחרונים אם לברך "על מצות" או "על מצוות" עי' ט"ז סי' כ"ה ס"ק ו' בשם אחי ולעומתו ר"י עמדין בסידורו (סדר הנחת תפילין).